

ЛІТЕРАТУРА

- Гаврилюк, Н. А. 1999. *История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: ИА НАН Украины.
- Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Киев: О. Філюк.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Полин, С. В. 2018. Сарматское завоевание Северного Причерноморья (современное состояние проблемы). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова.* Кишинев; Тирасполь, с. 267—289.

ПРО ОСНОВНІ ТИПИ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Д. С. Гречко

Археологічні дослідження території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, які тривають вже понад сторіччя, дають підстави говорити про добру вивченість регіону. Пам'ятки скіфського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя за характером використання можна розділити на дві основні групи: **поселенські структури** та **могильники**. Цікаво, що у регіоні не зафіксовано скарбів, хоча періоди нестабільності добре фіксуються археологічно. Це може говорити про відсутність значного накопичення цінностей у місцевого землеробського населення, що добре помітно і за матеріалами дослідження поселень, городищ та поховань, які вказують на несуттєве соціальне розшарування у їх середовищі. Цього не можна сказати про кочове та напівкочове населення регіону, яке володіло значною кількістю престижних речей, включаючи вироби з дорогоцінних металів, що «осідали» у їх похованнях серед численного супровідного інвентарю.

Поселенські структури можна поділити на два типи: городища та відкриті поселення (селища), які у свою чергу поділяються на декілька варіантів.

ГОРОДИЩА

Фортифікації будувалися з урахуванням особливостей рельєфу місцевості, тому ми маємо суттєві відмінності у плануванні укріплень для різних регіонів Дніпровського лісостепоного Лі-

вобережжя (Крютченко 2019). Відмінність ландшафтних умов сприяли тому, що городища Сейму та Верхнього Псла особливо виділяються своїми характеристиками (Білинський 2018, с. 226).

На сьогодні ми маємо інформацію щодо 129 городищ, з яких 13 двошарових, 13 належать носіям юхнівської культури та 23 укріплення потребують уточнення культурно-хронологічної атрибуції.

Раніше, серед сіверськодонецьких городищ мною були виділені три основні види: центри заселеної округи з добре насиченим культурним шаром та стаціонарними об'єктами, городища без або з дуже слабо насиченим культурним шаром, які раніше вважались сховищами, а також значні за площею укріплення з великими незаселеними територіями, які раніше обережно співвідносились із загонами для худоби (Гречко 2010, с. 28).

На сьогодні можна дещо змінити цей поділ. Городища-центри, які функціонували значний проміжок часу можна розділити на ті, які були **заселені майже повністю** та на ті, що мають **значні незаселені площі** (цілі передграддя тощо). До перших відносяться городища, які здебільшого мали головний двір та додаткові укріплення (Книшівка, Сосонка 1, Глинське тощо). Подібні укріплення могли створюватись у стислі терміни колективом землеробів, який мав проживати на їх території та у найближчих околицях.

Інший варіант великих за розмірами городищ-центрів представлений укріпленнями, які мають у своїй структурі значні за площею незаселені ділянки (Більське та Басівське городища у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі та городище біля хут. Городище у сіверськодонецькому Лісостепу). О. П. Медведєв вважає що ці городища разом з тимчасовими поселеннями могли бути пов'язані з рухливими скотарями (місцева верхівка) (Медведєв 1999, с. 62—63). Близькі за функцією фортифікації були виділені серед прикордонних городищ південно-східної Русі X—XIII ст. Дослідники не виключають, що вони могли належати кочовим конфедератам та розташовувались біля сухопутних комунікацій на землях, які могли бути використані для випасу худоби (Моргунов 1990, с. 105). Ця ідея не була прийнята частиною дослідників (Дараган 2011; Крютченко 2017). В контексті цієї проблеми, можна зробити деякі спостереження. Подібні городища Дніпро-Донецького Лісостепу обов'язково мають і доволі значні заселені площі (кілька окремих укріплень, ділянки в межах території захищеної валами). Це не дозволяє говорити про них як про спеціальні місця утримання худоби, але це абсолютно не суперечить тому, що частина їх незаселеної території могла постійно, чи тимчасово, використовуватись у різних цілях,

у тому числі і як загони для свійських тварин. Цікаво, що одне з передградь городища Смоленіце-Мольпір у Словаччині (HaC2—HaD1), яке розташоване на схилі та не зручне для проживання і зараз використовується у якості загону для худоби.

Серед останнього виду укріплень виділяється Більське городище на Ворсклі. Дослідники на сьогодні зупинились на двох основних підходах до встановлення призначення та визначенні організаторів будівництва укріплення. Частина дослідників вважає, що городище було побудоване землеробським населенням для захисту від кочовиків (Шрамко 1987, с. 160). Великі незаселені площі пояснюються необхідністю захисту величезної кількості населення значного за площею регіону у разі військової загрози. Одразу хочу зазначити, що є частина ділянок укріплень Більського городища, які дуже вразливі та непридатні до ефективно оборони (зокрема, кілька широких балок «заходять» на територію городища, а лінія валів Великого укріплення проходить по плато на чималій відстані від схилу, що суперечить правилам створення фортифікаційних споруд.

Інша група вчених, вважає, що укріплення було створено для кочовиків, а на території Великого Більського городища могли бути пасовища для худоби та розташовані юрти кочовиків під час довгих зупинок (Мурзин, Ролле 1996, с. 181—182). Мое бачення ближче до другого підходу. Це можна розглядати в контексті території центральних місць. Більське городище могло бути створено за ініціативи місцевої верхівки з рухливих скотарів (гелони та інші) руками місцевих землеробів. Захисну функцію мали лише фортифікаційні споруди Західного та Східного укріплень. Вали Великого Більського городища, імовірно, мали на меті підкреслити центральний статус цього місця, як своєрідний витвір монументальної архітектури.

До іншого виду городищ я відношу городища без або **з дуже слабо насиченим культурним шаром**, які характеризуються відсутністю стаціонарних будівель. Вони здебільшого представлені мисовими фортифікаціями (клас 1, за А. О. Моруженко), які укріплені валом та ровом лише з напольного боку (тип I, за А. О. Моруженко; Ворожба, Хрущова Микитівка, городища Сейму (Бунякине I, Лінове, Камінь, Нова Слобода II, Дунаець); розташовані на краю плато (клас 2, тип I за А. О. Моруженко; Грашківське у Поворсклі) або валом та ровом по периметру всієї площі (клас 1, тип VI за А. О. Моруженко; Сосонка 1—2 у Поворсклі).

На сьогодні більш аргументовано, на мій погляд, вважати ці укріплення не схованками для місцевого населення під час військової загрози, а фортифікаціями, які фактично не були введені в експлуатацію, або після того, як небезпека минула вико-

ристовувались незначний термін часу у наслідок низки причин (невдале розташування, зміна основних напрямків проходження сухопутних комунікацій тощо; Крютченко 2017).

На сьогодні підтверджується думка автора про те, що немає надійних підстав припускати функціонування городищ у Дніпровського лісостепового Лівобережжя раніше середини VI ст. до н. е. (Гречко 2010, с. 122—123).

Характерною рисою V—IV ст. до н. е. є масове поширення у Дніпро-Донському Лісостепу городищ зі слабко насиченим культурним шаром, чи без нього. Це може пояснюватися тим, що значна кількість укріплень, яка була створена під час періодів нестабільності у другій половині VI — у першій третині V ст. до н. е., втратила своє значення після входження значної частини території Дніпровського лісостепового Лівобережжя до складу північнопричорноморської Скіфії наприкінці першої третини V ст. до н. е.

ПОСЕЛЕННЯ

До другого типу поселенських структур відносяться відкриті селища, які я поділяю на чотири види.

До *першого* відносяться поселення великих розмірів, які мають добре насичений культурний шар та зольники (98 пунктів). Вони розташовуються на схилах плато високих правих берегів невеликих річок або біля їх витоків, здебільшого у межиріччі Ворскли та Псла (рисунок: 2). Подібні поселення на високих корінних берегах річок одиничні (Пожарна Балка 2). Селища з зольниками на території Дніпро-Донецького Лісостепу на сьогодні можна датувати від другої половини VIII до початку III ст. до н. е., хоча жодне з них не функціонувало протягом всього скіфського часу. Це може відображати результати екстенсивного ведення сільського господарства, яке змушувало землеробів до переселення на нове місце після виснаження ґрунтів навколо поселення. Періодично зміну місце помешкання могло спричиняти загострення військово-політичної ситуації.

Зольники, які будуть характерні для скіфського часу, з'являються у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі разом із мігрантами з Правобережжя у другій половині VIII ст. до н. е. на їх перших поселеннях (Пожарна Балка 2, поселення на місці Західного укріплення Більського городища; Шрамко 2006).

До *другого виду* включені поселення без зольників, але зі стаціонарними спорудами та насиченим культурним шаром (152 пам'ятки). Поселення цього виду відрізняються топографічно.

До першого варіанту можна віднести поселення з високою топографією (схили плато високих берегів річок). Вони відомі у

Дніпровському лісостеповому Лівобережжю з VI ст. до н. е. (Маятшів Яр 2, Рукасі 2), а у V—IV ст. до н. е. вони переважають. До другого варіанту можна віднести поселення з низькою топографією. Другою половиною VII—V ст. до н. е. датовано лише поселення на борових терасах лівого берега Ворскли (Лихачівка, Хухри). Їх розташування могло бути обумовлено виробничими потребами (наприклад, бронзоліварництво на Лихачівці) та проходженням сухопутних комунікацій у напрямку бродів через Ворсклу.

До *третього виду* належать сезонні селища та стійбища невеликих розмірів зі слабо насиченим культурним шаром та низькою топографією (212 пунктів з матеріалами лісостепового типу, 44 можна широко датувати скіфським часом (Сейм), 32 — юхнівської культури (Сейм) та 7 — двошарові (Сейм). Більшість поселень цього виду можна датувати лише широко V—IV ст. до н. е. Імовірно, ми маємо справу зі слідами тимчасових, сезонних селищ та стійбищ на дюнних підвищеннях у заплавах. Їх топографія, скоріш за все, відбивала специфіку їхнього господарського призначення. Цей вид поселень відповідає рухливому скотарству, у тому числі перегону (Бондарь 1974, с. 11, 103, 167).

До *четвертого виду* можна віднести селища-передгороддя, як були фактично екстрамуральною частиною укріплення, а населення мало дуже тісні стосунки з мешканцями укріплень (родичі?) Для прикладу можна згадати поселення біля городищ Ширяєво на Сеймі, Караван на Сіверському Дінці тощо.

Аналіз наявних типів поселень може говорити про осілий спосіб життя основної маси населення з обмеженою рухливістю його частини (Бунятян 1997, с. 37).

ЛІТЕРАТУРА

- Білинський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу: Загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 213—234.
- Бондарь, Н. Н. 1974. *Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы*. Київ: Наукова думка.
- Бунятян, К. П. 1997. Скотарство як спосіб життя. *Археологія*, 3, с. 32—39.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Київ: КНТ.
- Крютченко, А. А. 2017. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologică*, XIII, 1—2, с. 181—196.
- Крютченко, О. О. 2019. *Захисні споруди скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ.
- Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Моргунов, Ю. Ю. 1990. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Археологические исследования на Полтавщине*. Полтава, с. 95—109.

Мурзін, В. Ю., Ролле, Р., Скорий, С. А. 1995. Дослідження курганів на території Більського городища. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 79—86.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Е. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33—56.

ЧОРНОЛІСЬКІ ГРЕБЕНІ ІЗ РУДКОВЕЦЬ

А. Ф. Гуцал

Гребені для чорноліської пори досить рідкісні. Їх знаходять поодинокі. При розкопках городища передскіфського часу в с. Рудківці на Хмельниччині трапилися два гребені. Це одночасні, виготовлені із розколеного рога оленя предмети. Один має довжину 12,5 см і ширину 2,6 — 3,6 см та 7 зубців, другий відповідно — 15,5, 2,5—3,6 см і 6 зубців. У першого — краї ручки підгесані ножем, у другого — підшліфовані. Довжина зубців зростає від 1,2 до 2,1 см, вони помітно заполіровані (рисунок).

Рудковецькі знахідки типологічно найближчі до гребенів із городища Глінжень II. Відрізняються вони розмірами. Глінженський екземпляр має довжину 27,2 см, ширина практично однакова (Гольцева, Кашуба 1995, с. 28, табл. LII: 8). Крім цього дещо різняться вони технологією виготовлення. Гребінка із Глінжени виготовлена із цілого куска рогу, затесаного на кінці, а рудковецькі знахідки — із відколеної пластини. Близьку аналогію маємо і в гребені, виявленому О. Мороженко на городищі Полкова Микитівка. У нього довжина 17,7 см, ширина 4,2—5,3 см, 10 зубців по 3,5 см. Робоча частина заполірована (Моруженко 1988, рис. 8: 17). До цієї групи слід зарахувати гребінки із Московського городища і поселення Жаботин. Перший має довжину близько 14 см, ширину 2,5—3,8 см і 6 зубців (Тереножкин 1961, с. 104, рис. 68: 3), другий відповідно — 11, 2—3 см і 5 зубців (Петровська 1973, с. 177, рис. 4: 24; Дараган 2011, с. 434).

Інший тип представлений пізнішим (ранньоскіфським) часом. Це група гребенів, яка має менше зубців. Такими є знахідки